

MAHMUD QASHĞARIYDIŃ «DEVANI-LUĞAT-IT-TÚRK» MIYNETINDE SOMATIK KOMPONENTLİ BIRLIKLERDIŃ NAQIL-MAQALLARDA QOLLANILIWI

Umarova Úmitay Abaevna, Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámlekетlik pedagogikalıq instituti doktoranti

MAHMUD QOSHG'ARIYNING «DEVONU LUG'OTIT TURK» ASARIDA SOMATIK KOMPONENTLİ BIRLIKLARNING MAQOL-MATALLARDA QO'LLANILISHI

Umarova Umitay Abayevna, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti 1-kurs tayanch doktoranti

THE USE OF UNITS WITH A SOMATIC COMPONENT IN PROVERBS AND SAYINGS IN MAHMUD KASHGARI'S WORK «DİWĀN LUGHĀT AL-TURK»

Umarova Umitay Abaevna, Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, 1st year support doctoral student

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЕДИНИЦ С СОМАТИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ В «ДИВАНЕ ЛУГАТ АТ-ТУРК» МАХМУДА КАШГАРИ

Умарова Умитай Абаевна, докторант 1-курса Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза

Annotatsiya: Maqolada Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridagi maqol-matallar inson tana a'zolaridagi qo'llanilgan somatik komponentli birliklar tahlil qilindi. Maqolada turkiy tildagi so'zlar va ularning ma'nosi, somatik maqol-matallarni qoraqalpoq tilida berilishi va adabiy tildagi ma'nolari ochib berildi.

Tayanch so'zlar: Somatizm, maqol-matallar, turkiy til, madaniyat, poetik shakl.

Annotation: In the article, proverbs and sayings from Mahmud Kashgari's work «Devoni lug'atit turk» were analyzed as units with a somatic component used in human body parts. The article reveals Turkic words and their meanings, the presentation of somatic proverbs and sayings in the Karakalpak language, and their meanings in literary language.

Key words: somatisms, proverbs, Turkic language, culture, poetic form.

Аннотация: В статье анализируется соматическое единство пословиц и поговорок, используемых в произведении М.Кашгари «Девони лугатит турк». В статье раскрываются значения тюркских слов и соматических пословиц и поговорок как в каракалпакском, так и в литературном языках.

Ключевые слова: соматизм, пословицы, тюркский язык, культура, термин.

KIRISIW. Barlıq xalıqlardıń awızekı dóretpeleriniń úlken bir tarawın naqıl-maqallar döretpeleri bolǵan siyaqlı, qaraqalpaq xalıq awızekı qurayıdı. Naqıl-maqallar – xalıqtıń ásırler boyı

<https://orcid.org/0009-0002-6491-0364>
e-mail:
umarovaumitay@gmail.com

puxtalap, kir juqtırmay atadan-balaga, góñeden jañaǵa, ótkerip saqlap kelgen hasıl ǵaziynesi. Naqıl-maqallar kóbinese, poetikalıq formaǵa iye bolıp keledi. Sonlıqtan, olar mázi aytılıtuǵın jay sózlerdey bolmaydı. Kóphsilik sóz sheberleriniń oy elegenin ótip shıńlanıp barıp shıqqanlıqtan tili ótkir hám oǵada kórkem boladı[1.7].

Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵat it túrk» (Túrkiy sózler devoni) miynetin barlıq túrkiy xalıqlar ushın júdá bahalı bolǵanlıqtan, túrkiy tilles xalıqlar onnan óz ana tillerine sáykes táreplerin, belgilerin taba aladi. Bul – xalıqlardıń ótmishtegi tariyxınan, úrp-ádetinen, til faktlerinen maǵlıwmat beretuǵın bahalı shıǵarma. Dúnyadaǵı kóplegen tillerde dóretilgen naqıl-maqallardıń tiykarǵı bólegin somatikalıq komponentli dene ágzalarınıń atların bildiretuǵın naqıl-maqallar qurayı. Maqalamızda Mahmud Qashqariydiń «Devonu luǵat it túrk» (Túrkiy sózler devoni) shıǵarmasında keltirilgen somatikalıq komponentli naqıl-maqallardı basshılıqqa alıp, ilimiý kóz qarastanda ózgesheligin aniqlawǵa baǵıshladiq.

ADEBIYATLAR HÁM ANALIZ METODLAR.

«Devonu luǵat it-turk» miynetin boyınsha tilshi ilimpazlar hár qıylı maqalalar hám ilimiý izertlewler jumıslarında ilimiý kózqarasların bildirgen. A. Pirniyazovaniń «Mahmud Qashgariydiń «Devonu luǵat-it-turk» shıǵarması hám qaraqalpaq tili» degen maqalası hám X.Hamidovtiń «M.Qashgariy hám qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sisteması» atlı maqalalarda da shıǵarma tiliniń hár qıylı tárepleri sóz etilgen. Sh.Abdinazimov «Devoni luǵat it túrk» («Túrkiy sózler devoni») miynetin hám «Qaraqalpaq tilindegi ayırm naqıl-maqallar» degen maqalasında «DLT» miynetinde hám qaraqalpaq tilinde ushırasatuǵın naqıl-maqallardı úsh toparǵa ajıratıw maqsetke muwapiqlıǵın aytıp ótedi.

Sh.Abdinazimovtiń qaraqalpaq til tariyxı miynetinde «DLT» adam mûshelerin bildiretuǵın tómendegishe sózler jumsalǵan; Awız - aǵız(1,89), qol-qol(3,148), qol-elik (1,77), moyın - boynı(1, 220) qabaq- kóz qabaqı (1,363), shash - sach (1,77), ayaq-azaq (1-96), dize - tiza (2, 395), tis - tish (2,28), júrek - yurak (2,167), ókpe – o'pka (2-167), barmaq - ernak (1, 129).

Hár bir tildiń sózlik quramındaǵı adam mûsheleriniń atamaları sol tildiń sózlik quramınıń eń eski qatlamlarınıń biri bolıp tabıladi[2.55]. Sh. Abdinazimovtiń qaraqalpaq til tariyxı miynetinde «DLT» adam mûshelerin eski túrk álipbesinde

keltirip ótken, bul jerde tiykarinan anatomiyalıq atamalardıń tiykarǵı nominativ mánisi esapqa alıngan. Mahmud Qashqariydiń «Devonu luǵat it túrk» («Túrkiy sózler devoni») miynetinde keltirilgen somatikalıq komponentli naqıl-maqallardıń qaraqalpaq tiline qatnasın qaraǵınımızda tómendegi misallar arqalı dálillep beremiz.

NÁTIYJELER HÁM DODALAW.

«Ökuz azaqı bolǵıncha, buzaǵu bashı bolsa iygi»[3.91] (Ógizdiń ayaǵı bolǵansha, buzawdiń bası bol). İnsannıń bas erkinligi hámme nárseden áhmiyetliliǵı – «buzawdiń basına,» boysınıw mánisi bolsa «ógizdiń ayaǵına «uqsatılǵan. «Bas» bul jerde jaylasıwı boyınsha joqarıda, «ayaq» tómende ekenligi názedre tutılǵan. Bunda naqılda «bas» hám «ayaq» leksemesi erkinlik hám górezlilik mánilerin bildirip kelgen. Qaraqalpaq tilinde «Ógizdiń otın jep, baspaqtıń ornında jatpa» degen naqıl mánisin bildirip tur. Bunda adamlar birewdiń miynetin islep, ózi is-háreket miynet etken adamday bolıp jurgen adamı názerde tutılǵan.

«Ag'ız yesa ko'z uyalur»[4.530], (awız jese, kóz uyalar). Bul misalda kórınip turǵanınday, kóbinese adamnıń mûshe atamaları menen kelgen sózlerde solardan awız hám kóz tirek sózleri qatnasqan somatızımdı bildirip kelgen. Qaraqalpaq folklorında bul naqıl «jegen awız uyalar» degen mánisine jaqın keledi. Uyat, túrkiy xalıqlar mentalitetine tán bolǵan etalon esaplanadı. Bul naqılda, kóz qaraslarınıń kúshli tásırı bolıp, onda adamlar arasında sawbetlesiwdə awız sózleri kóz benen baylanıslı sezimleridiń qánshelli kúshli hám tásırı bolıwı mûmkınlıǵın sıpatlaydı.

«Etli turnaqlı yezirmas»[4.530] (Et turnaqtan ajıralmas). Bul naqıl «Tırnaqtan ajıralmas» degen sóz, ádette bir nárse ýaki adam júdá bekkem bolsa, yaǵníy olar bir-birinen ajıralmaslıǵıń bildiredi. Tırnaq leksemesi adam sırtqı mûshesi bolıp et penen tırnaqtıń arasında jaqınlıqtı bildirip, Bunda «Atalar sózi – aqıl» kitabında «Jaqsını jaman deme, alsıń bolsa-da, Jamandi jaqsı deme, jaqının bolsa-da» naqılına salıstırısaq boladı. Ásirese bir nárseniń yamasa adamnıń óz-ara baylanıslılıǵıń yamasa bir-birine júdá qádirdan ekenligin bildiriw ushın qollanıladı. Jánede jaqınlıq, tuwısqanlıq hám tárbiyalıq mánisinede keledi.

«Erik erni yag'lıg', ermagu bashı kanlıg» [4.530] (Háreket etken tırısqan adamnıń erni maylı, erinshekтиń bası qanlı). Bul naqıl quramında, bas hám ern tirek sóz sıpatında qatnasqan, bular adamnıń

sırtqı müşhesi bolıp bir-birine kontrast türde baylanışqan. Bunda adamnıń miynet súygishligi menen toqshılıqta, abadanshılıqta jasawı, al erinshek adamnıń bolsa miynetke emes, töbeleske meyilligi erni qan degen dizbek arqalı kórsetilgen. Bul qaraqalpaq tilindegi «*Miynet etseń – erinbey, qarnıń toyadı tilenbey*» degen naqılı menen mániles. Bul, miynet etken adamnıń nátiyjede bereketli hám ráhát turmis keshiriw mümkin ekenligin, al erinshek adamnıń bolsa müşkil hám qiyın hallarǵa túsiwin bildirip turadı. Yaǵníy, kimde- kim miynetkesh bolsa, ol ózine jaqsı sharayatlar jarata aladı, al kimde-kim iske erinshek, háreketsiz bolsa, ol aqibetinde zıyanǵa ushıraydı. Bul naqıl insanlardı miynetke tárbiyalawda direktivlik sıpatqa iye dep esaplaymız.

Atasi achig' almila yesa og'liniň tishi qamar [5.30] (*Atasi ashshi alma jese, balasınıń tisi qamasar*). Bul müsalda *tis* tirek sóz bolıp adamnıń sırtqı, yaǵníy bas aǵzasında jaylasqan. Bunda atananiń islegen isleri, qátelikleri ýáki tańlawları perzentlerine de tásir etedi. Bul naqıl hazirgi qaraqalpaq tilindegi «*Úlken arba qaydan júrse kishi arba da sonnan júredı*» naqılına mánisi boyınsha tuwrı keledi, yaǵníy ata-ananıń ómirdegi háreketleri hám qararları perzentleriniń keleshegine tásir etiwi mümkin. Bul naqıl áwladlar arasında baylanışlılıqtı hám juwakershilikit ańlatadı.

Erdam bashı – til [5.169] (Ádeptiń bası til) Joqardaǵı misalda *til* tirek sózi qatnasqan. Shıyrın tilli adam joqarı mártebe tabadı, degen mánis túsiniledi. Mádeniyatımızda balalarǵa sálem beriwdı, shıyrın sózli hám álpayım bolıwǵa úyretemiz. Jaslıqtan balalarımızǵa úlkenlerge húrmet kórsetiwdi, kishkenelerdi izzet etiwge tárbiyalaymız. Bul naqıl-maqal da mádeniyatımızdıń tildegi kórinisi bolıp tabıladı. Bul naqıl hazirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi «*Mal shaqinan, adam tilinen*» degen naqılına mániles. Adamnıń ádebi onıń baylıǵı menen emes, tili, sózi, pikiri arqalı júzege shıǵıwin túsinemiz. Demek, insan húrmetke-de, izzetke-de tili arqalı ilayıq boladı.

Kökka sozsa yozgä töshor [5.168] (*Aspanǵa túpirgen adamnıń túprigi betine túser*). Bul naqıl-maqalda jamanlıq, jaqsılıq, is-háreket siyaqlı mánislerinde qollanıladı. Bunda kimdirge jamanlıq qilsań, ózine jamanlıq qaytıwı túsiniledi. Qaraqalpaq tilinde «*Atańa ne qlsań aldińa sol keler*» naqılına-da mániles. Sebebi, adamnıń hár qanday is-háreketi jaqsılığı-da jamanlığı-da ózine qaytadı.

JUWMAQ. Juwmaqlap aytqanda, M.Qashqariydiń «Devanu lúǵat it túrk» miynetin menen qaraqalpaq tilindeq naqıl-maqallar hám de somatikaliq birlikler ele de tereńirek salıstırmalı türde úyreniw qaraqalpaq til bilimindegı áhmiyetli wazıypalardıń biri. «DLT» miynetindegi naqıl – maqallar, jumbaqlar, qosıq qatarlarında ayırım frazeologizmler, qaraqalpaq tilinde búgingi künde qollanılıp júrgen naqıl-maqallardıń kelip shıǵıwin, tórkinińiń bir ekenligin biliwimizge járdem beredi. Maqalada naqıl-maqallardaǵı somatizmler insan ómiri, xalıq mádeniyatı menen tikkeley baylanılı. Solay eken, naqıl-maqallar túrkıy xalıqlardıń tili hám mádeniyatınıń tamirlaslıǵıń kórsetip, somatikaliq kodlardı hám bahalı maǵlıwmatlardı míń jıllar dawamında ásirden-ásırlerge jetkeriwshi belgige iye.

PAYDALANĞAN ÁDEBIYATLAR:

1. Qaraqalpaq folklorı.(Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları), IV tom, – Nókis.: Qaraqalpastan, 1978.
2. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq til tarixi. (Joqarǵı oqıw ornınıń filologiya fakulteti ushin sabaqlıq). – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2006.
3. Муталибов С., Махмуд Кошғарий. Девону лугат-ит турк. -Тошкент. 1960.
4. Девону лугатит турк. (Индекс лугат). F.Абдураҳмонов ва С Муталибовлар. Ўзбекистон ССР Фан. - Тошкент: 1967, 513 б.
5. Mahmud Koshg‘ariy: nazm/ to’plovchi va nashrga tayyorlovchi Hamidulla Boltaboyev. – Toshkent; O’zbekiston nashriyoti. 2022. – 472.

